

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

МОРОЗ ОЛЕНА ВАСИЛІВНА

УДК 101.8:27-725(477.82)"19/20"

**ГУМАНІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИХ
ПОГЛЯДІВ ПРАВОСЛАВНИХ ДІЯЧІВ ВОЛИНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Стадник Микола Миколайович,
Національна академія державного управління
при Президентові України (м. Київ),
професор кафедри політичної аналітики
і прогнозування.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Предко Олена Іллівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри релігієзнавства;

кандидат філософських наук, доцент
Титаренко Віта Володимирівна,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України (м. Київ),
старший науковий співробітник.

Захист відбудеться "25" вересня 2014 року о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40.

Автореферат розісланий "22" серпня 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Національна духовна культура, що зберегла свою ідентичність на теренах Західної України, зокрема, на Волині, включає релігійну свідомість народу, його ставлення до церкви, релігійних віровчень і обрядовості, української православної культури і традиції. Помітним у формуванні релігійної свідомості й духовної спадщини населення Волинського регіону стало релігійне життя кінця ХІХ – початку ХХ ст., яке ініціювалося діяльністю православного духовенства Волинської єпархії, Свято-Успенської Почаївської лаври, викладачів релігійно-освітніх закладів, насамперед, Волинської духовної семінарії у м. Кременці, серед яких особливе місце належить богословам М. Теодоровичу і А. Хойнацькому, а також священику А. Сендульському.

Визначальною рисою їх творчості було розширення змісту дослідницьких пошуків до виходу за межі релігійно-філософської тематики на сферу історичних, етнографічних, краєзнавчих, світоглядно-філософських, у тому числі, морально-етичних проблем. Цим обумовлюється потреба дослідження їх творчої спадщини як важливого фактора формування духовної культури, активізації духовно-культурного життя населення Волинського регіону, а також впливу на визначення змісту й напрямів релігійно-богословських, історико-релігійних і світоглядно-філософських досліджень, здійснюваних як послідовниками православної церкви, так і сучасними релігієзнавцями.

Необхідність експлікації вказаної проблеми визначається ще й тим, що ідеї православних діячів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького, які поєднали у своїй творчості світську і релігійну тематику, стали квінтесенцією духовної еліти Волині досліджуваного періоду. Аналіз їх напрацювань у вітчизняній і зарубіжній літературі проводився переважно в історико-краєзнавчому контексті. Натомість становлення і розвиток релігійно-філософських поглядів, трансформація їх богословського вчення у гуманістичну основу, а відтак в етико-філософську площину християнської антропології, у межах якої розкриваються аксіологічний, сотеріологічний, есхатологічний та інші аспекти, залишаються недостатньо вивченими у релігієзнавчій думці.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю виокремлення християнсько-гуманістичних цінностей минулих поколінь, забуття яких має негативні наслідки для сучасного українського суспільства, що, зокрема, призвело до поділу національної спільноти за конфесійними, політичними, мовними та іншими ознаками. Суспільство третього тисячоліття перебуває у стані антропологічної кризи з її нівелюванням загальнолюдських цінностей через втрату етнонаціональних традицій і зневагу ролі особистості у соціокультурному просторі. Це вимагає пошуку шляхів, форм і методів забезпечення пріоритету духовної культури стосовно матеріальних інтересів людства. Тому питання відновлення національних духовних традицій,

утвердження християнсько-гуманістичних цінностей є актуальним для українського суспільства.

Сучасному глобалізованому світу притаманна й криза духовно-моральних, християнських цінностей. З огляду на це дослідження їх ролі в релігійній свідомості жителів Західної України загалом і Волинського регіону зокрема є актуальним для процесу відновлення втрачених гуманістичних орієнтирів становлення громадянина з активною смисложиттєвою позицією. Відтак, переосмислення духовно-моральних ідей і християнсько-гуманістичних цінностей православного віровчення у контексті релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст. має важливе методологічне й світоглядне значення у руслі дослідницької проблематики сучасних наукових студій з філософії, релігієзнавства, культурології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс" (НДР № 0111U000154).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи обумовлена актуальністю обраної теми і полягає у дослідженні гуманістичного характеру релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких дослідницьких завдань:

- простежити процес осмислення гуманістичних аспектів православної антропології у ретроспективному зрізі;
- з'ясувати фактори впливу на становлення гуманістичних засад поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст.;
- проаналізувати особливості антропологічної проблематики у працях А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького;
- визначити морально-релігійні орієнтири у творчій спадщині волинських православних діячів;
- розкрити реалізацію визначальних характеристик релігійно-філософських ідей А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького у сучасному православ'ї;
- дослідити значення християнсько-гуманістичних цінностей православних діячів Волині для модерної вітчизняної релігієзнавчої думки.

Об'єктом дослідження є релігійно-філософська спадщина представників православного духовенства Волині кінця XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є становлення і поступ гуманістичного характеру релігійно-філософських поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького.

Методи дослідження. Складність і багатоаспектність гуманістичної проблематики зумовили необхідність її дослідження у міждисциплінарній площині, яка містить у собі синтез різних методів наукового пізнання.

Виходячи із поставленої мети, застосовувався широкий спектр теоретико-методологічних підходів із філософії, релігієзнавства, культурології.

Необхідним інструментарієм для досягнення мети дисертаційного дослідження і реалізації поставлених завдань є принципи об'єктивності, світоглядного плюралізму, позаконфесійності, історизму, сходження від абстрактного до конкретного, антропологічний принцип, а також загально-та конкретно-наукові методи.

Порівняльно-історичний метод було використано для з'ясування витоків і причин появи гуманістичного вчення у християнській антропології, зокрема розкрито форми християнського гуманізму на різних етапах розвитку суспільства і церкви. Структурно-функціональний метод став основою виявлення засадничих ідей християнського гуманізму і складових православної антропології. Метод порівняння і аналогії було застосовано для виокремлення спільних і відмінних антропологічно-гуманістичних ідей у працях А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького.

Теоретико-методологічною основою дослідження є праці сучасних вітчизняних та зарубіжних філософів і релігієзнавців В. Андрущенка, І. Бичка, І. Богачевської, В. Бондаренка, Л. Виговського, А. Герасимчука, В. Докаша, А. Колодного, В. Кременя, А. Кураєва, В. Лубського, В. Ляха, Ю. Недзельської, Р. Олсона, В. Пазенка, О. Поліщук, О. Предко, О. Сагана, П. Сауха, М. Стадника, В. Титаренко, Л. Филипович, Є. Харьковщеника, Л. Шугаєвої, П. Яроцького та ін.

Наукова новизна дослідження. У дисертації вперше у вітчизняному релігієзнавстві здійснено реконструкцію гуманістичної сутності поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст., зокрема, А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького.

Дисертантом сформульовано низку теоретичних положень, які мають наукову новизну і виносяться на захист:

- виявлено православно-антропологічну складову християнського гуманізму, що ґрунтується на христологічному вченні про Боголюдину; розумінні людини як духовно-матеріальної істоти, сутність якої розкривається шляхом релігійно-духовних практик;

- удосконалено положення про те, що гуманістичні засади поглядів православних діячів Волині сформувалися, з одного боку, під впливом біблійної й патристичної традицій, з іншого – гуманістичного аспекту релігійно-філософської думки кінця XIX – початку XX ст., який обумовили особливості релігійно-церковних, культурно-просвітницьких, навчально-освітніх процесів у Волинській губернії, діяльність православних монастирів Волині, "волинської школи краєзнавців", Волинської духовної семінарії у м. Кременці, Острозького культурно-освітнього центру, а також життєві установки представників духовної еліти, зокрема А. Сендульського, М. Теодоровича й А. Хойнацького;

- встановлено, що основною складовою релігійно-філософських поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького є антропологічна

проблематика, що осмислюється як в контексті відношення "людина – Бог" (теоцентризм, антеїзм), так і в горизонтальному зрізі "Я – Інший" (ідея внутрішньої людини, кордоцентризм) й ґрунтується на сотеріології та есхатології;

– вперше обґрунтовано, що православні діячі Волині створили оригінальну морально-релігійну концепцію людини, де поєднуються смисложиттєві установки особи з їх практичною реалізацією у процесі життєдіяльності, що конститується як на персональному (втілення релігійного феномену святості у життєтворчості отців православної церкви, канонізованих святих, викладачів тогочасних семінарій та училищ, церковних і релігійних діячів, як носіїв цієї святості), так й інституційному (безпосередній зв'язок з духовною, морально-етичною діяльністю монастирів, церков, вплив святих місць на території Волинського регіону) рівнях;

– поглиблено уявлення про визначальні характеристики релігійно-філософських ідей А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького, які розгортаються у контексті аксіології, есхатології, сотеріології та гуманістичний вимір яких полягає у визнанні цінності людини лише у контексті здійснення нею добродійної життєдіяльності, дотримання одвічних релігійних істин і відданості духовній спадщині святих отців;

– набуло подальшого розвитку положення про те, що християнсько-гуманістичні цінності православних діячів Волині знаходять своє вираження у сучасній вітчизняній релігієзнавчій думці й пов'язані з одвічними релігійно-духовними істинами християнської культури у контексті духовності, самовдосконалення людини, визнання свободи людської особистості, здійснення нею гуманістичної діяльності.

Теоретичне значення дослідження полягає, передусім, у виокремленні ідей гуманістичного вчення у православному віровченні як самодостатнього предмета вітчизняного релігієзнавства. Одержані результати дають змогу визначити співвідношення гуманістичних ідей у православному віровченні та сучасних наукових дослідженнях і на цій основі забезпечити синтез релігійних і філософських начал у розробці новітньої концепції людини, де об'єднуються ознаки релігійного та світського гуманізму. Положення і висновки дисертації створюють підґрунтя для подальшого дослідження феноменів християнського гуманізму в межах православного віровчення і науки, відкривають можливості пошуку форм і методів утвердження духовних, морально-етичних, гуманістичних цінностей у процесі вирішення проблем глобалізованого світу.

Практичне значення дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження дають можливість розширити релігієзнавчі знання про християнсько-гуманістичні цінності православного віровчення; можуть бути використані під час викладання курсів філософії, практичного релігієзнавства, християнської антропології, етики, естетики, культурології.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є науковою роботою автора. Положення наукової новизни, висновки одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертації знайшли своє відображення у публікаціях та виступах дисертанта на низці наукових конференцій, зокрема: III Міжнародній науково-теоретичній конференції "Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності" (Житомир, 2011), Всеукраїнській науковій конференції "Святитель Игнатий Мариупольский: подвиг веры и созидания" (Маріуполь, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції "Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу" (Ужгород, 2011), Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2012" (Київ, 2012), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів" (Черкаси, 2012), Всеукраїнській науковій конференції "Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві" (Умань, 2012), XX Харківських міжнародних Сковородинівських читаннях "Григорій Сковорода у світлі філології, філософії та богослов'я" (Сковородинівка – Харків, 2012), II Міжнародній науковій конференції "Прогрессивное развитие мировой науки" (Донецьк, 2012), Міжнародній науковій конференції "Дні науки філософського факультету – 2013" (Київ, 2013).

Публікації. За матеріалами дисертаційної роботи опубліковано 18 одноосібних наукових праць, серед яких 10 статей (6 – у фахових, 3 – в інших виданнях України, 1 – у науковому періодичному виданні Росії) та 8 тез доповідей, надрукованих у матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 160 сторінок основного тексту. Список використаної літератури включає 259 джерела і вміщений на 28 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено наукову новизну положень, що виносяться на захист, розкрито теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, а також наведено дані про апробацію отриманих результатів і структуру дисертації.

У першому розділі "**Аналітичний огляд літературних джерел та методологія дослідження проблеми**" розглянуто ступінь висвітлення проблеми у працях вітчизняних та зарубіжних релігієзнавців, філософів, богословів, на основі яких сформульовано теоретико-методологічні засади дослідження.

Розкрито особливості гуманізму, гуманістичного характеру християнського віровчення, з'ясовано його сутності та концептуальні модули, що становлять інтерес для широкого кола науковців. Виходячи з різноплановості зазначеної проблематики, дисертантом виокремлено наступні

блоки аналітичних джерел – філософський, релігієзнавчий, історико-краєзнавчий. При цьому, принципове значення має вивчення, з одного боку, сутнісних ознак гуманістичного вчення, з іншого – розгляд аспектів християнського гуманізму в православно-антропологічному вимірі.

Перший блок представлений працями вітчизняних філософів А. Багнюка, М. Кашуби, В. Литвинова, В. Нічик, С. Кримського, які розкривають значення поняття "гуманізм". Наукове обґрунтування гуманізму здійснили у своїх роботах американські філософи Р. Броскет й П. Курц.

Чільне місце з проблем аналізу концепцій християнського гуманізму в західноєвропейській філософії посідають праці філософів-екзистенціалістів. Зокрема, екзистенціальні витoki християнського гуманізму представлені у працях С. К'єркегора, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса; його неотомістські аспекти розкриті у роботах К. Войтили, Ж. Марітена; філософсько-антропологічні основи відображені в працях М. Бубера, П. Тіллїха, М. Шелера.

Серед праць з проблем, присвячених аналізу інтенцій християнського гуманізму в російській і українській філософській літературі, зберігають актуальність дослідження, які неодмінно пов'язані з творчістю літераторів Ф. Достоєвського, М. Гоголя; релігійних філософів М. Бердяєва, М. Лосського, В. Соловйова, С. Трубецького, С. Франка. Аспекти гуманістичного вчення в українській філософській думці досліджено у працях П. Могили, С. Орїховського, Г. Сковороди, К. Транквіліона-Ставровецького, П. Юркевича.

Дисертантом зазначено посилення інтересу до проблем гуманізму, гуманістичних витоків християнства у філософській літературі, про що свідчать численні публікації російських та українських філософів Н. Більчук, О. Веселової, О. Ліщинської-Милян, В. Пазенка, С. Хоружого, М. Черенкова, А. Черній та ін. Однак ідеї християнського гуманізму в контексті православного віровчення не знайшли належного висвітлення у науковій та богословській літературі. У сучасній українській філософії антропологічно-гуманістична проблематика слугує предметом аналізу таких науковців, як І. Бичко, Ю. Недзельської, Ю. Сабадаш, Я. Стратія, В. Ярошовця. Провідні принципи гуманізму в етико-культурологічному контексті досліджено у наукових розвідках вітчизняних дослідників А. Колодного, В. Кременя, В. Ляха, В. Малахова.

Релігієзнавчий блок включає джерела, присвячені аналізу антропологічної проблематики в християнстві, визначення провідних гуманістичних аспектів православної антропології у працях християнських богословів В. Великого, Г. Богослова Г. Ніського, Є. Сиріна. Сучасна богословська парадигма з проблем гуманістичних аспектів християнського віровчення слугує предметом дослідницького пошуку вітчизняних та зарубіжних релігієзнавців Г. Христокіна, Ю. Чорноморця; богословів М. Денисенка, Й. Зізіуласа, А. Кураєва, Х. Яннараса.

Історико-краєзнавчий блок містить праці, у яких розкрито культурно-освітню, історико-краєзнавчу, релігійну діяльність православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Важливе теоретико-методологічне значення для

осмислення досліджуваної проблеми мають роботи Л. Баженова, Б. Бойка, В. Борщевича, О. Домбровського, В. Дудара, Л. Квасюк, Ю. Кондратюка, М. Костиці, І. Кулжинського, І. Ліпського, А. Річинського, В. Рожка. Аналіз історико-релігійних факторів, які впливали на формування гуманістичного світогляду А. Сендульського, М. Теодоровича і А. Хойнацького, міститься у працях істориків М. Бойко, М. Манько, А. Силюка, І. Ярмошика та ін.

Окресливши основні принципи (об'єктивності, світоглядного плюралізму, позаконфесійності, історизму, сходження від абстрактного до конкретного), автором зазначено, що методологічну основу дослідження становлять напрацювання російських та українських філософів, релігієзнавців О. Веселової, П. Гуревича, П. Кральнока, С. Кримського, М. Козловця, В. Литвинова, О. Ліщинської-Милян, В. Малахова, С. Хоружого, Ю. Чорноморця, М. Черенкова та ін.

У другому розділі **"Становлення і концептуалізація релігійно-гуманістичних поглядів православних діячів Волині"** охарактеризовано витоки і основи гуманістичних засад поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького, проведено аналіз антропологічної проблематики в їх напрацюваннях, а також розкрито морально-духовні орієнтири у творчій спадщині православних діячів.

У підрозділі 2.1. *"Гуманістичні засади поглядів православних діячів Волині"* досліджено особливості біблійної традиції, філософію патристики, ідейні положення яких слугують витоками традиційного осмислення людської сутності в православно-антропологічному вимірі. Окрім того, з'ясовано, що основи гуманістичних поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича й А. Хойнацького сформовані під впливом гуманістичного аспекту релігійно-філософської думки у процесі духовно-культурного розвитку суспільства досліджуваного періоду; релігійно-церковних, культурно-просвітницьких, навчально-освітніх процесів у Волинській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.; їх життєвих установок.

Зазначено, що традиційний напрям осмислення людського буття у контексті православного віровчення базується на біблійних положеннях антропологічного вчення апостола Павла і представників патристики, релігійно-духовні ідеї яких стали теоретичною основою формування гуманістичного характеру поглядів православних діячів Волині.

Гуманістичні витоки їх світогляду обумовлюються особливостями провідних антрополого-гуманістичних тенденцій кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема, гуманістичними ідеями тогочасної російської релігійної філософії, використовуючи які українська філософська думка зберігала свої етнокультурні ознаки і ментальні риси. Особливий внесок у формування гуманістичних засад поглядів православного духовенства зробили представники Острозького культурно-освітнього центру, оскільки православні діячі Волині не лише використовували їх гуманістичні ідеї, а й унаслідували методику ґрунтового аналізу, методологію проведення наукових досліджень.

У дисертації зазначено, що апологетична діяльність православних діячів Волині здійснювалася у руслі виправдання та захисту православного віровчення і була зумовлена політико-соціальними реформами у Російській імперії. На цій підставі обґрунтовано значущість одвічних цінностей, морально-християнських імперативів у православній антропології, які реалізуються у гуманістичних ідеях А. Сендульського, М. Теодоровича й А. Хойнацького. Встановлено, що на формування їх світогляду впливала діяльність монастирів, церков, з-поміж яких найбільшу роль відігравала Свято-Успенська Почаївська лавра. Релігійно-церковні інституції були осередками концентрації інтелектуального потенціалу, джерелами поширення християнсько-гуманістичних цінностей.

Підкреслено, що гуманістичний характер поглядів православних діячів Волині складався під впливом "волинської школи краєзнавства", діяльність якої була спрямована на вивчення регіональної, релігійно-культурної, фольклорно-краєзнавчої проблематики. Викладацька (М. Теодорович, А. Хойнацький) і навчальна (А. Сендульський) діяльність у Волинській духовній семінарії у м. Кременці відіграла ключову роль у формуванні гуманістичних засад їх поглядів, оскільки освітньо-виховна концепція семінарії базувалася на гуманістичних ідеях і принципах.

Дисертантом з'ясовано, що засади гуманістичного світогляду А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького зумовлені специфікою їх життєвих установок: активна громадсько-релігійна, освітньо-виховна позиція, ентузіазм, працелюбність, беззаперечне визнання ролі освіти й самоосвіти в житті людини, гуманістично-благодійницька діяльність тощо.

Відтак, гуманістичні засади поглядів православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. визначаються "особливим" типом філософського мислення, поєднанням російської та української світоглядної культур у процесі гуманістичного осмислення людського буття.

У підрозділі 2.2. *"Антропологічна проблематика у працях А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького"* розглянуто православно-антропологічну сутність поглядів православних діячів Волині. З'ясовано, що їх гуманістичний характер базується на положеннях православної антропології і завбачує визнання людини найдосконалішим творінням Бога на землі й найвищою цінністю у світі.

Обґрунтовано, що гуманістичний характер релігійно-філософських поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького визначається антропологічною проблематикою, спільною ознакою якої є не лише розгляд внутрішнього світу людини, а й взаємодія з іншою особою у контексті горизонтального зрізу та з Богом і зовнішнім світом – у вертикальному зрізі. Антропологічна проблематика в руслі заглиблення у внутрішній простір людського ества розкрита крізь призму кордоцентризму та релігійно-духовної практики людини. Засадничою основою кордоцентризму стає ідея про серце, яке, наповнившись любов'ю до Бога, одночасно наповнюється любов'ю до

ближнього свого. Окрім того, збагачення внутрішнього духовно-морального світу людини, на переконання православних діячів Волині, є можливим завдяки виконання семи таїнств православної церкви, молитви, посту, самітницького життя, міцності віри тощо.

Вертикальний зріз антропологічної проблематики репрезентовано крізь призму відносин людини з Богом (теоцентризм) і з навколишнім світом (православний антеїзм), оскільки людина, з одного боку, є найдосконалішим творінням Бога, володіє дарованою Ним верховною владою над світом, а з іншого – черпає духовні сили від Матері-землі, іншої людини і є, водночас, відповідальною за долю цілого світу.

Дисертантом з'ясовано, що антропологічна проблематика у працях А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького розкрита через призму есхатологічних і сотеріологічних аспектів православної антропології. В есхатологічній площині спільними ідеями у поглядах залишаються положення про кінцеву долю людства і світу, про Царство Боже на землі, Страшний суд, рай, пекло тощо. Однак варто відмітити особливості своєрідного трактування вказаної проблематики православними діячами Волині. Зокрема, А. Сендульський визначає конкретні (практичні) шляхи духовної діяльності людини на землі як умови здобуття Царства Божого у потойбіччі. По-іншому есхатологічний аспект розкривається у працях А. Хойнацького, який апелює до концепту первісної сутності й безгріховності людини, що виступають атрибутами вічного життя. Натомість есхатологічний аспект антропологічних поглядів М. Теодоровича звернений до осмислення тимчасовості, тлінності усього земного на противагу вічному, безсмертному існуванню у Царстві Божому.

Визначено, що сотеріологічний аспект антропологічної проблематики, богословське трактування питання первородного гріха і виправдання людини на теоретичному рівні здійснив богослов М. Теодорович; А. Сендульський й А. Хойнацький лише частково розкривають питання гріховності людини як самоочевидне, спричинене наслідком Адамового гріха, і не звертаються до його науково-богословського обґрунтування.

У підрозділі 2.3. *"Морально-релігійні орієнтири у творчій спадщині волинських православних діячів"* розкрито аксіологічну складову духовно-релігійних поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького, а також доведено, що укорінення їх духовно-моральних ідей у релігійно-практичній діяльності знайшло своє підтвердження на персональному й інституційному рівнях.

Дисертантом обґрунтовано, що морально-релігійні орієнтири у працях православних діячів Волині трактувалися через призму духовних цінностей, які постають невід'ємним атрибутом релігійної свідомості через прилучення до духовного (сакрального, Небесного) у протиставленні матеріальному. У цьому контексті виражається спільна ідея аксіологічних поглядів православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка передбачає сповідування християнсько-гуманістичних цінностей, аналіз факторів, що впливають на релігійно-естетичне "Я" особистості. Однак існують розбіжності щодо окремих складових

аксіологічної проблематики. Зокрема, у процесі збагачення внутрішнього світу людини морально-релігійні пріоритети А. Сендульського апелюють до сприйняття краси архітектурних форм православного храму, молитви, відвідування богослужінь. В іншому ракурсі представлені морально-духовні орієнтири А. Хойнацького, який збагачення внутрішнього ества людини пов'язує з питаннями віри, здійснення семи таїнств, прилучення до святих мощів, цілющих джерел.

На підставі аналізу морально-релігійних орієнтирів у працях А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького виокремлено персональний та інституційний рівні. Особливий внесок у дослідження діяльності видатних постатей Волинського регіону крізь призму персонального рівня зробили М. Теодорович й А. Хойнацький. При цьому, перший зосередився на висвітленні діяльнісних портретів викладачів Волинської духовної семінарії у м. Кременці, другий – охарактеризував портрети святих угодників Волинської землі.

Інституційний рівень заснований на синтезі духовної культури і релігійної свідомості мешканців Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. і пов'язаний з чудодійним впливом загальноновизнаних святих місць і атрибутів регіону (ікони Пресвятої Богородиці – М. Теодорович, А. Хойнацький, Стопи Божої Матері Почаївської – А. Хойнацький, Покрову Пресвятої Богородиці – А. Сендульський) на зміцнення внутрішнього духовного стану людини.

У третьому розділі **"Особливості та праксеологічний потенціал релігійно-філософської спадщини православних діячів Волині"** доведено, що з огляду на необхідність збереження традицій і використання надбань національної духовної культури, релігійно-філософська спадщина волинських діячів, християнсько-гуманістичні цінності їх вчення мають важливе значення для сучасної української релігієзнавчої думки й для національної спільноти в цілому.

У підрозділі 3.1. *"Реалізація визначальних характеристик релігійно-філософських ідей А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького у сучасному православ'ї"* визначено, що релігійно-філософська антропологія православних діячів Волині вимагає звернення до традиційної православної догматики, з врахуванням видозмінених форм її розуміння, що обумовлене стрімким розвитком науково-технологічного прогресу, інформатизацією суспільства, глобалізаційними процесами тощо.

З'ясовано, що в глобалізованому світі релігійно-антропологічні акценти поглядів православних діячів Волині певним чином змінилися, оскільки розгляд людської сутності відбувається не лише в координатах відношення "людина – Бог", а увага в основному зосереджується на людині як самодостатній, сформованій особистості. Запорукою успішного потойбічного існування сучасного індивіда стає пізнання людиною самої себе, визначення своїх духовних запитів, вирішення проблем поцейбічного існування. Окрім того, особливої уваги заслуговують думки сучасних богословів про забуття людиною тимчасового характеру усього земного, богоуподібнення людини шляхом удосконалення, де

поняття про Царство Боже і Божу благодать не лише розглядаються як стимул до праці над удосконаленням духовно-морального стану людини, а й коректують поведінку особи у процесі використання здобутків інформаційного суспільства, стають регуляторами її внутрішніх покликів і бажань.

Показано, що місце людини у сучасній культурі зміщене у сторону духовності. Не втрачають актуальності визначальні характеристики релігійно-філософських ідей А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького, пов'язані з практиками духовної діяльності людини (засадничими положеннями Декалогу, молитвою, аскезою, постом), однак зазнають певних модифікацій, оскільки запити сучасної людини не може задовільнити традиційний догматичний базис. У цьому контексті релігійно-філософська спадщина минулих поколінь, її морально-релігійні орієнтири можуть слугувати лише одним із орієнтирів смисложиттєвого становлення православного віруючого.

У підрозділі 3.2. *"Значення християнсько-гуманістичних цінностей православних діячів Волині для модерної вітчизняної релігієзнавчої думки"* окреслено основні християнсько-гуманістичні ідеї поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького у контексті української релігієзнавчої традиції. З'ясовано, що в умовах антропологічної кризи зростає значення гуманістичного характеру релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст. та виокремлено основні християнські цінності: любов, милосердя, прощення, спокута, співчуття, духовність. Серед яких концепт християнської любові не втрачає актуальності у системі сучасної релігієзнавчої думки. Проблеми духовності полягають у зниженні рівня духовного життя сучасних вірян. Аргументовано, що гуманістичний характер релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині, ретранслюючись у контексті сучасної української традиції, видозмінюється, спостерігається тенденція до посилення акценту на самодостатність, сформованість й постійне удосконалення людини, послабленні її повної залежності від Божої сутності; на активній громадянській позиції, творчій праці, свободі особистості.

Християнсько-гуманістичні цінності А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького актуалізуються, детермінуються любов'ю, самопожертвою, доброзичливістю, миролюбством, милосердям, прощенням тощо. Важливо зазначити, що використання духовних цінностей здійснюється не лише церквою у справі проповідування релігійної догматики серед віруючих, а й світськими інституціями у сфері освіти і виховання молодого покоління через наслідування православної культури як цілісної системи гуманістичних ідей.

Дисертантом з'ясовано, що вітчизняна релігієзнавча думка володіє значним потенціалом для використання гуманістичних, теологічних, морально-духовних аспектів релігійної свідомості у підвищенні рівня духовної культури сучасного суспільства, в чому християнсько-гуманістичні ідеї православних діячів Волині можуть відіграти значну роль щодо формування етнонаціонального у соціальному розвитку України.

ВИСНОВКИ

Філософсько-релігієзнавчий аналіз гуманістичного характеру релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст. дає підстави стверджувати про їх значення у становленні етнонаціонального, як для окремої людини, так і для суспільства загалом. Відповідно до мети та завдань дослідження отримані результати узагальнено у таких **висновках**:

1. Розгляд ідей християнського гуманізму в антропологічно-православному контексті ґрунтується на трьох основних положеннях. Насамперед, визначається христологічним характером, який полягає у тому, що людина завжди прагне досягти ідеалу Бога, богоуподібнитися, тим самим утвердитися як Людина. Друге – передбачає розгляд людської природи, що відбувається у руслі визнання духовних і матеріальних витоків її ества. Нарешті, з двома попередніми положеннями тісно пов'язані практики духовної діяльності людини, які розкриваються через реальні дії людини у процесі віри, спасіння, молитви.

2. Гуманістичний характер поглядів православних діячів Волині формувався під впливом традиційного і тогочасно-світоглядного факторів. Перший представлений положеннями християнської антропології, запозиченими в апостола Павла, християнських богословів В. Великого, Г. Нільського, основні ідей яких слугують базисною концептуальною основою поглядів волинських православних діячів. Другий обумовлений ідейними джерелами тогочасної світоглядної системи – рисами російської та української релігійної філософської думки кінця XIX – початку XX ст., яка передбачає нерозривний зв'язок людини з Богом і світом, віру в творчі сили особистості; особливостями релігійно-церковних процесів у Волинській губернії, які зумовлені діяльністю православних монастирів, "волинської школи краєзнавців", Волинської духовної семінарії в м. Кременці, Острозького культурно-освітнього центру; специфікою життєвих обставин діячів Волині, які обумовлені передачею і збереженням духовно-релігійних традицій, їх працелюбністю, професійним ентузіазмом.

3. Окрім традиційних есхатологічних і сотеріологічних положень, антропологічна проблематика у працях православних діячів Волині представлена у контексті горизонтального і вертикального зрізів. У руслі горизонтального зрізу людська сутність розкривається крізь призму кордоцентризму через вивчення внутрішнього світу людини, її взаємодії з іншою людиною у системі відношення "людина – людина". Проблема людини у вертикальному зрізі представлена теоцентрично-антеїстичними аспектами антропологічної проблематики і розгортається у координатах відношення "людина – Бог – навколишній світ".

4. Морально-етичне вчення у творчій спадщині А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького носять теоретично-практичний характер: вони не лише пропагували морально-духовні орієнтири істинного православного

вірянина, а були їх носіями. Більше того, поєднання вказаних орієнтирів з практичною діяльністю відображали на прикладі отців православної церкви, канонізованого святого Волині Іова Почаївського, викладачів семінарій та училищ, церковних православних діячів тощо у контексті персонального рівня. Морально-духовні орієнтири в творчій спадщині волинських православних діячів висвітлювалися і на інституційному рівні, який, як і попередній рівень, зумовлений особливостями релігійної культури Волині, і полягає у заглибленні й удосконаленні духовного світу людини завдяки вірі у чудодійний вплив канонізованих святих феноменів регіону (нетлінних мощів, цілющих ікон Свято-Успенської Почаївської лаври, Стопи Божої Матері Почаївської тощо).

5. Релігійно-філософські ідеї А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького в контексті сучасного православ'я розгортаються через їх визначальні характеристики (аксіологічні, есхатологічні, сотеріологічні аспекти), що конститууються в гуманістичну концепцію православних діячів Волині. Вона розкривається через визначення людської сутності в руслі пізнання особою духовних запитів, визначення свого місця у світі, досягнення індивідом свого земного призначення у процесі релігійно-духовної діяльності через дотримання морально-етичних приписів християнського віровчення.

6. Особливістю християнсько-гуманістичних цінностей православних діячів Волині кінця XIX – початку XX ст., є поєднання етнічних традицій, укорінених у релігійній свідомості мешканців Волинського регіону, з релігійно-гуманістичними цінностями православної традиції як складової національної культури. Їх значення полягає в тому, що вони знаходять своє вираження у контексті сучасної вітчизняної релігієзнавчої думки, зберігають зв'язок із духовним життям нинішнього вірянина через вічні християнські категорії: любові, милосердя, співчуття, прощення, чистоти серця, глибокої віри, чим продовжують сприяти самовдосконаленню людини, здійсненню нею гуманістичної діяльності, вихованню молодого покоління в дусі українських православних традицій і національної культури.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Статті у наукових фахових виданнях:

1. Мороз О. В. Ідея української державності у діяльності церковної еліти Волині на початку XX століття / О. В. Мороз // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 46. – С. 361 – 366.

2. Мороз О. В. Гуманістичні засади релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині в кінці XIX – на початку XX століття / О. В. Мороз // Наукові записки. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2012. – Випуск 7. – С. 176 – 186.

3. Мороз О. В. Антропологічно-гуманістична сутність поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століть / О. В. Мороз // Філософія та політологія у контексті сучасної культури. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2013. – № 6 (3) – С. 131 – 136.

4. Мороз О. В. Антропоцентризм релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століть / О. В. Мороз // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Редакційна колегія : Т. Біленко (головний редактор), В. Бодак, В. Возняк та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. – Випуск № 31. – С. 187 – 198.

5. Мороз О. В. Гуманістичний вимір сучасного православного світу / О. В. Мороз // Вісник Житомирського державного університету імена Івана Франка. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. Івана Франка, 2013. – Випуск № 4 (70). – С. 9 – 13.

6. Мороз О. В. Гуманістичний аспект української та російської філософської думки кінця XIX – початку XX століття / О. В. Мороз // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький : Видавництво ДВНЗ Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди, 2013. – Випуск № 30. – С. 623 – 627.

II. Публікації в інших виданнях:

7. Мороз О. В. Гуманістичний вимір толерантності у діяльності викладачів релігійно-освітніх закладів Волині XIX – початку XX століть / О. В. Мороз // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : III Міжнародна науково-теоретична конференція (19 – 20 травня 2011 року) : зб. матеріалів / За заг. ред. Сауха П. Ю. – Житомир : Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2011. – С. 254 – 256.

8. Мороз О. В. Особливості релігійно-світоглядної діяльності церковної еліти Волині кінця XIX – початку XX століть / О. В. Мороз // Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку [Текст] : Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції "Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку" (29 – 30 вересня 2011 р.) / Всеукраїнське громадське об'єднання "Нова Освіта". – Запоріжжя : Поліграфічний центр "Сору Art", 2011. – С. 106 – 109.

9. Мороз О. В. Сучасні проблеми християнського виховання в історичних дослідженнях священника А. Д. Сендульського / О. В. Мороз // Святитель Игнатий Мариупольский : подвиг веры и созидания / Материалы Всеукраинской научной конференции (15 – 16 ноября 2011 г.) / Ред. кол. Самотугин С. С. и др. – Мариуполь : Донецкая епархия Украинской Православной церкви, 2011. – С. 108 – 112.

10. Мороз О. В. Релігійно-світоглядний портрет протоієрея Андрія Хойнацького / О. В. Мороз // Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору : проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11 – 12 листопада 2011 р.). – Ужгород : Інформаційно-видавничий відділ УУБА-КаУ, 2012. – С. 354 – 361.

11. Мороз О. В. Релігійно-філософська проблематика в працях священнослужителів Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. В. Мороз // Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2012", 18 – 19 квітня 2012 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2012. – Ч. 4. – С. 17 – 19.

12. Мороз О. В. Концепт гуманізму в релігійно-філософських поглядах церковних діячів Волині початку ХХ століття / О. В. Мороз // "Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів" : Всеукраїнська науково-теоретична конференція (11 – 12 жовтня 2012 року) : Матеріали доповідей та виступів. – Черкаси : "ІнтролігаТОР", 2012. – С. 114 – 116.

13. Мороз О. В. Моральність як основа духовності людини у працях церковних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. В. Мороз // Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (11 – 12 жовтня 2012 року) / Редакційна колегія : А. О. Карасевич (головний редактор), З. О. Возна та ін. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012 – С. 90 – 94.

14. Мороз О. В. Розвиток неакадемічної філософії в Україні (на прикладі релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині початку ХХ століття) / О. В. Мороз // Григорій Сковорода у світлі філології, філософії та богослов'я : матеріали ХХ Харківських міжнародних Сковородинівських читань, присвячених 290-річчю з дня народження Г. С. Сковороди (27 – 29 вересня 2012 року). – Сковородинівка – Харків : Видавець Савчук О. О., 2013. – С. 216 – 222.

15. Мороз О. В. Людина та її духовність у працях церковних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. В. Мороз // Матеріали ІІ Междунар. науч. конф. "Прогрессивное развитие мировой науки" (1 – 3 сентября 2012 г.) // Научный журнал "Аспект". – Донецк : Изд-во "Цифровая типография", 2012. – С. 116 – 117.

16. Мороз О. В. Гуманістичні аспекти поглядів церковних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття у контексті сучасного філософського дискурсу / О. В. Мороз // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб. наук. праць / За ред. проф. П. Ю. Сауха. – Житомир : Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2013. – С. 161 – 163.

17. Мороз О. В. Гуманістична парадигма як складова наукових та релігійно-філософських досліджень / О. В. Мороз // Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету – 2013", 16 – 17 квітня

2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. : А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – Ч. 5. – С. 149 – 151.

18. Мороз Е. В. Гуманистическая парадигма как объект религиозного анализа / Е. В. Мороз // Научно-методический и теоретический журнал "Социосфера". – Пенза : Научно-издательский центр "Социосфера", 2013. – Часть I. – № 4. – С. 25 – 29.

АНОТАЦІЯ

Мороз О. В. Гуманістичний характер релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України. – Житомир, 2014.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню гуманістичного характеру релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. у контексті ідей християнського гуманізму, православної антропології й християнсько-гуманістичних цінностей.

На основі аналізу гуманістичних засад поглядів А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького з'ясовано особливості антропологічної проблематики та виокремлено морально-релігійні орієнтири в їх творчій спадщині.

Дисертантом обґрунтовано праксеологічний потенціал релігійно-філософської спадщини волинських діячів. Визначено особливості й значення християнсько-гуманістичних цінностей А. Сендульського, М. Теодоровича, А. Хойнацького, які, ретранслюючись у контексті сучасної української традиції, видозмінюються, спостерігається тенденція до посилення акценту на самодостатність, сформованість й постійне удосконалення людини, послабленні її повної залежності від Божої сутності.

Автором зазначено, що основні характеристики релігійно-філософських ідей православних діячів Волині пов'язані з практиками духовної діяльності людини (засадничими положеннями Декалогу, молитвою, аскезою, постом), однак зазнають певних модифікацій, оскільки запити сучасної людини не може задовільнити традиційний догматичний базис.

Ключові слова: православ'я, гуманізм, людина, християнський гуманізм, православний антеїзм, православний кордоцентризм, релігійно-духовні практики, християнсько-гуманістичні цінності.

АННОТАЦИЯ

Мороз Е. В. Гуманистический характер религиозно-философских взглядов православных деятелей Волыни конца ХІХ – начала ХХ вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко Министерства образования и науки Украины. – Житомир, 2014.

Диссертационная работа посвящена исследованию гуманистического характера религиозно-философских взглядов православных деятелей Волыни конца XIX – начала XX вв. в контексте идей христианского гуманизма, православной антропологии и христианско-гуманистических ценностей.

Проанализированы гуманистические основы взглядов православных деятелей Волыни. Они сформировались под влиянием следующих факторов: традиционной библейской и патриотической традиции; гуманистически-мировоззренческих тенденций в российской и украинской религиозно-философской мысли исследуемого периода, особенностей религиозно-культурных, просветительско-духовных процессов в Волынской губернии в конце XIX – начале XX вв., а также специфики жизненных установок А. Сендульского, Н. Теодоровича, А. Хойнацкого.

Выявлены особенности антропологической проблематики в работах А. Сендульского, Н. Теодоровича, А. Хойнацкого, которые реализуются в контексте рассмотрения целостности христианского образа человека на основе признания высшего первоначала – Бога и основываются на теоретико-методологических засадах православной антропологии с позиции аксиологических, эсхатологических, сотериологических ее аспектов.

Выделены морально-религиозные ориентиры в творческом наследии православных деятелей Волыни, в частности в контексте рассмотрения человеческой сущности с позиции теоцентризма, православного кордоцентризма, православного антеизма и религиозно-духовных практик.

Диссертантом установлен праксеологический потенциал религиозно-философского наследия волынских деятелей. Автором раскрыты основные характеристики религиозно-философских идей А. Сендульского, М. Теодоровича, А. Хойнацкого, определены особенности и значение их христианско-гуманистических ценностей в украинской православной традиции.

Ключевые слова: православие, гуманизм, человек, христианский гуманизм, православный антеизм, православный кордоцентризм, религиозно-духовные практики, христианско-гуманистические ценности.

SUMMARY

Moroz O. V. Humanistic Character of Religious and Philosophical Views of the Orthodox Volyn Figures at the End of XIX – Early XX Centuries. – Manuscript.

The thesis for the Candidate Degree in Philosophical sciences in specialty 09.00.11 – Study of Religion. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zhytomyr, 2014.

The thesis is devoted to the study of humanistic character of religious and philosophical views of the Orthodox Volyn figures at the end of XIX – early XX centuries in the context of ideas of Christian humanism, Orthodox anthropology and Christian-humanist values.

Based on the analysis of humanistic bases of views of A. Sendylskogo, N. Teodorovycha, A. Hoynatskogo the peculiarities of the anthropological problems are revealed and the moral and religious landmarks in their creative heritage are also singled out.

The author of the thesis revealed the praxiological potential of religious and philosophical heritage of Volyn figures. Defined the features and significance of Christian and humanistic values of A. Sendylskogo, N. Teodorovycha, A. Hoynatskogo, which, displayed in the context of modern Ukrainian traditions, are modified, there is a tendency to increased emphasis on self-sufficiency, permanent development of a person, diminishing her total dependence on God's essence.

The author of the thesis stated that the main characteristics of religious and philosophical ideas of the Orthodox Volyn figures are related to the practices of spiritual life (fundamental provisions of the Decalogue, prayer, asceticism, fasting), but are modified, because the traditional dogmatic basis doesn't satisfy people's requests.

Keywords: Orthodoxy, humanity, man, Christian humanism, Orthodox anteyizm, Orthodox cordocentrism, religious and spiritual practices, Christian and humanistic values.